

مساجد ملجأ مردم

ناصر شکرپان

مقدمه

همه ادیان و اقوام و ملل مسجد و عبادتگاهی دارند که از قداست و احترامی خاص برخوردار است. این معابد در ادیان توحیدی به عنوان صوامع و بیع و صلوات و مساجد از آنها یاد شده است.

«و لولا دفع الله الناس بعضهم لبعض لهدمت صوامع و بیع و صلوات و مساجد»^۱

«اگر خداوند ظلم و تجاوز بعضی از مردم را بوسیله بعض دیگر دفع نکند، صومعه‌ها و کنیسه‌ها و کلیساها و مساجد ویران می‌گردد».

در فرهنگ اسلامی برترین و مقدس‌ترین محفل مساجد معرفی شده است که پیامبر اعظم صلی‌الله‌علیه‌وآله در این باره فرمود:

«افضل البقاع المساجد»^۲

«برترین و با ارزش‌ترین بقعه‌ها مساجد است».

با نگاهی گذرا به تاریخ مساجد درمی‌یابیم که مساجد علاوه بر نقش محوری خود که عبادت باشد، کارکردهای گوناگونی دیگری هم دارد. بدیهی است که تبیین جایگاه مساجد، موجب افزایش کارایی آن خواهد شد. مساجد در صدر اسلام مرکز سازماندهی، برنامه‌ریزی و محل فعالیت‌های فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، نظامی و آموزشی محسوب می‌شد.

^۱ . حج: ۲۰ .

^۲ . کنز العمال: ج ۷ ، ص ۵۲ .

در حقیقت مساجد بزرگترین سازمان مدنی جهان اسلام به‌شمار می‌رود.
دکتر گوستاویون فرانسوی در این باره می‌گوید:

«مهم‌ترین مرکز زندگی برای عرب‌ها مسجد است، زیرا عرب‌ها مسجد را مرکز اجتماع عبادت، تعلیم و تربیت و گاهی مسکن خویش قرار می‌دهند، و مساجد مانند کلیسا نیست که فقط مرکز عبادت و در طول هفته فقط یک‌بار باز شود».^۲

در میان هزاران کتاب، مقاله و تحقیق که در محورهای گوناگون مسجد به رشته تحریر در آمده آن چنان‌که شایسته مکان و منزلت و جایگاه آن باشد، کار جامع و بایسته‌ای صورت نپذیرفته است. از دست‌اندرکاران امور مساجد که فرصتی دیگر برای سخن گفتن و قلم زدن درباره مسجد این خانه آشنا و غریب فراهم آوردند قدردانی می‌گردد. امید است که این اقدام خدایسندانه پیامدهای سازنده‌ای در راستای آبادانی و عمران هرچه بیشتر مساجد در ابعاد گوناگون معنوی و فرهنگی و سیاسی و اجتماعی و آموزشی و اقتصادی را در پی داشته باشد.

جایگاه مسجد

«انَّ اَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَ هَدَىٰ لِلْعَالَمِينَ»^۳

«نخستین خانه‌ای که در روی زمین برای مردم ساخته شد همان خانه خداست که پربرکت و موجب هدایت جهانیان است».

ظاهر معنای آیه این است که خانه خدا نخستین معبد جهانی و پرستشگاه عمومی از زمان آدم تا کنون بوده و مایه برکت و هدایت برای همگان قرار داده شده است.

نخستین عمل نبی مکرم اسلام بعد از هجرت به مدینه نیز ساخت مسجد بوده و این نخستین دلیل بر آن است که در فرهنگ دینی و حکومت اسلامی مسجد جنبه محوری دارد و سایر مسائل باید در حول مسجد شکل بگیرد.

خداوند متعال همه مساجد را به عنوان خانه‌های خود در روی زمین معرفی فرموده است:

^۳ . تمدن اسلام و عرب: ص ۵۳۱ .

^۴ . آل‌عمران: ۹۶ .

«ان بیوتی فی الارض المساجد»^۵.

«خانه‌های من در روی زمین مساجد هستند».

«و ان المساجد لله»^۶.

«مساجد از آن خداست».

همچنین ذات باری مساجد را محل ملاقات خود قرار داده است.

«الا طوبی لعید توضع فی بیته ثم زارنی فی بیتی»^۷.

«خوشا به حال بنده‌ای که در خانه‌اش وضو بگیرد و مرا در مسجد زیارت کند».

از این رو امام حسین علیه‌السلام فرمود:

«اهل المسجد زوار الله»^۸.

«اهل مسجد زائران خدا هستند».

از آنجاکه طرح و بنایی مساجد خود خداوند است، لذا، تطهیر و تعمیر و خادمی آن را

بر عهده انبیا و اولیای خود قرار داده است.

«و عهدنا الی ابراهیم و اسماعیل ان طهرا بیتی للطائفین و العاکفین

و الرکع السجود»^۹.

چون خانه خداست لذا خادمان نیز باید از اولیای خدا باشند، به همین لحاظ بود که یکی از پیامبران اولوالعزم شیخ الانبیاء ابراهیم خلیل الرحمان به همراه فرزندش اسماعیل مأمور این کار مقدس شدند. هدف این مأموریت این بود که خانه خدا برای مهمانان و حضور بندگانش از هر جهت آماده شود و خدمت به خانه خدا و مسجد کاری ابراهیمی و مأموریت الهی به‌شمار آید.

در طول تاریخ، زمانی ابراهیم و اسماعیل و زکریا و دیگران خادم مساجد بودند و مادر

حضرت مریم نیز قبل از تولد فرزندش، نذر می‌کند که فرزندش خادم مسجد گردد.

^۵ . وسائل الشیعه: ج ۱ ، ص ۲۶۸ .

^۶ . جن: ۱۸ .

^۷ . وسائل الشیعه: ج ۱ ، ص ۲۶۸ .

^۸ . آئین مسجد: ج ۱ ، ص ۱۶۵ .

^۹ . بقره: ۱۲۵ .

«اذ قالت امرأة عمران رب انى نذرت لك ما فى بطنى محررا فتقبل منى».^{۱۰}
«همسر عمران گفت: پروردگارا، آنچه را در رحم دارم برای تو نذر کردم
که برای خدمت به خانه تو آزاد باشد، پس از من قبول فرما».
لذا خدمت به خانه خدا آنقدر ارزش دارد که اولیای خدا، عزیزان خود را قبل از تولد
برای آن کار نذر کنند و از خداوند هم بخواهند تا آن را قبول فرماید.
در همین راستا خداوند متعال خاتم النبیین حضرت محمد صلی الله علیه و آله را مأمور خدمتگزاری
به مسجد خود قرار داد.
قال الباقر علیه السلام:

«او حی الله الی نبيه ان طهر مسجدك».^{۱۱}
«خداوند پیامبرش را وحی کرد تا مسجد النبى را تطهیر کند».
و در مرحله بعد خدمتگزاری مساجد را به مؤمنان و بندگان صالح سپرد.
«انما يعمر مساجد الله من امن بالله و اليوم الاخر و اقام الصلوه و اتى
الزکوه ولم یخس الا الله».^{۱۲}

«مساجد خدا را تنها کسانی باید آباد کنند که به خدا و روز قیامت ایمان
دارند و نماز را به پا می‌دارند و زکات می‌پردازند و جز از خدا نمی‌ترسند».
مساجد پایگاه مهم عبادی و اجتماعی مسلمانان و خانه خداست، لذا متولیان آن باید
صالح و پاک باشند هم درد دین داشته باشند و هم درد محرومان «اتى الزکوه» و هم شجاع باشند
«لم یخس الا الله» و از آنجا که خدمت به مسجد کار ابراهیمی و محمدی صلی الله علیه و آله و بندگان صالح
خداست، لذا فرمود مشرکان حق خدمتگزاری به آستان مقدس مساجد را ندارند.
«ما كان للمشرکین ان يعمروا مساجد الله».^{۱۳}

با نگاهی گذرا به تاریخ اسلام درمی‌یابیم که علی‌رغم گذشت چندین قرن از ساخت
نخستین مسجد، همچنان شأن و تقدس معنوی مساجد حفظ شده است و در طول تاریخ جایگاه
خود را از دست نداده و مقدس‌ترین و مهم‌ترین و عظیم‌ترین پایگاه دینی و مهم‌ترین سنگر
اسلام محسوب می‌شود و بزرگترین نقش را در تقویت و تثبیت و توسعه زیر ساخت‌های فرهنگ

^{۱۰} . آل عمران: ۳۵ .

^{۱۱} . وسائل الشیعه: ج ۱ ، ص ۴۸۴ .

^{۱۲} . توبه: ۱۸ .

^{۱۳} . توبه: ۱۷ .

اسلامی دارد و همواره دژ پولادین و استوار در مقابل حمله‌های فرهنگی دشمنان اسلامی بوده است.

اگر تاکنون از اسلام، اسم و رسمی باقی مانده و اگر از مسلمانی نشانی دیده می‌شود، همه و همه از برکات این مراکز نور نشأت گرفته است. مساجد به لحاظ ارزش‌های والایی که داشته و دارد توجه بسیاری از دانشمندان غربی و بیگانه را نیز به خود جلب کرده است. «هگل» فیلسوف شهیر آلمانی می‌نویسد:

«در اسلامبول روزی به مسجد رفتم از سادگی و صلابت مسجد شگفت‌زده شدم و حال خوش و جذبه‌ای شورانگیز در خود احساس کردم».^{۱۴}

«ژرف ارنست رنان» نویسنده و فیلسوف فرانسوی می‌نویسد:
«برخلاف سخنان ناروایی که درباره اسلام و عرب شنیده بودم هرگاه وارد یکی از مساجدهای مسلمانان می‌شدم صحنه‌های دلپذیر و جذابی را می‌دیدم که به خود می‌لرزیدم و افسوس می‌خوردم که چرا مسلمان نیستم».^{۱۵}

«ویل دورانت» مورخ مشهور می‌نویسد:
«چه خوش آهنگ است صدای مؤذن در گوش مسلمانان و غیرمسلمانان که این جان‌های محبوس در پیکر خاکی را از فراز هزاران مساجد دعوت می‌کند به سوی بخشنده زندگی و عقل، توجه کنند و به جان با او پیوند گیرند».^{۱۶}

کارکردهای مسجد

بدون شك اقامه نماز و سایر عبادت منحصر به مکان خاصی نیست، بل می‌توان در هر مکانی انجام داد. آنچه باعث شد که برگزاری نماز به صورت جمعی و جماعت در مساجد مورد تأکید فراوان قرار گیرد، اهداف بهتر و والاتری است که دین مبین اسلام آن را تعقیب می‌کند. مساجد در طول تاریخ اسلام نه فقط محل عبادت و مناجات، بل پایگاه تصمیم‌گیری مهم

¹⁴ . هزار و یک نکته درباره نماز: ص ۹۷ .

¹⁵ . همان: ص ۹۷ و ۲۶۲ .

¹⁶ . همان: ص ۳۳ .

سیاسی، اقتصادی، نظامی و مرکز نشر معارف دینی و کانون تربیت انسان‌های متعهد و جایگاه حل معضلات امت اسلامی و محور وحدت مسلمانان و پشتوانه محکمی برای حکومت اسلامی بوده است. به عبارت دیگر مساجد در قالب کانون فعالیت‌های فرهنگی، سیاسی، اجتماعی اقتصادی، قضایی و آموزشی محسوب می‌شده است.

از آغاز اسلام تا چند قرن بعد، از مساجد به صورت مدرسه آموزشی استفاده می‌کردند و با پدیده‌ای به نام مدرسه روبرو نبودند، مشهور این است که از سال ۴۵۹ هجری قمری نخستین مدرسه به همت نظام‌الملک توسی وزیر آل ارسلان سلجوقی در بغداد بنا شده است. به‌رحال تاریخ تأسیس مدرسه هر وقت باشد، محققان و مورخان پذیرفته‌اند که پیش از پیدایش مدرسه، مسجد یگانه مرکز مهم آموزشی در کشورهای اسلامی بوده است و در حقیقت مدرسه فرزند مسجد به‌شمار می‌آید و در روزگاری در میان فقها مطرح بود که آیا تأسیس مدرسه جایز است یا خیر.

به هر صورت پیش از پیدایش مدرسه، مسجد یگانه مرکز مهم آموزشی، فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و قضایی در کشور اسلامی بوده و بعضی از نویسندگان مسجد را مجلس شورای مسلمانان نام نهاده‌اند.^{۱۷}

پس در حقیقت بنای مسجد النبی که مسجد نمونه اسلام است، فقط تأسیس يك عبادتگاه نبود، بل به شهادت مورخان و محققان و حتی خاورشناسان پی‌ریزی يك مدرسه بزرگ اسلامی بود.

«جرجی زیدان» نویسنده مسیحی عرب می‌نویسد:

«همان‌طوری که مسجدهای مسلمان، مرکز اجتماع و پناهگاه غریبان و بیماران است، این مراکز مهد تعلیم و تربیت نیز بوده است در کوچکترین مسجد، کودکان را آموزش می‌دهند و مسجدهای بزرگ گاهی به اندازه دانشگاه‌های اروپا دارای ارزش و اهمیت است».^{۱۸}

مقام معظم رهبری فرمودند:

«نظام مسجد نه فقط در زمان ما و نه فقط در کشور عزیز اسلامی، بل در نقاط گوناگون عالم و در طول تاریخ، منشأ آثار بزرگ و نهضت‌های

^{۱۷} . تاریخ آموزش در اسلام احمد شبلی: ص ۲۱۷ و ۱۰۰ .

^{۱۸} . هزار و يك نكته درباره نماز: ص ۹۷ .

بزرگ و حرکات اسلامی شده است».^{۱۹}

هر مسجد می‌تواند کارکردهایی نظیر کارکردهای عبادی، آموزشی، فرهنگی تبلیغی، علمی، سیاسی، اجتماعی، قضایی، نظامی و رسانه‌ای، هنری ورزشی و جز آن داشته باشد. هر قدر این فعالیت‌ها و کارکردها از تنوع بیشتری برخوردار گردد، مسلماً از زمینه جذابیت و اقبال بیشتری از سوی طبقات گوناگونی جامعه خصوصاً جوانان مواجه و نتیجه آن افزایش دین‌باوری در سطح جامعه خواهد شد، تقسیم بندی کارکردها به اصلی و فرعی و توضیح هر يك نیاز به يك مقاله دیگر دارد، به هرحال جایگاه و نقش برجسته مساجد در صدر اسلام و در طول تاریخ بر کسی پوشیده نیست.

مسجد الحرام ملجأ مردم

«و اذ جعلنا البيت مثابة للناس و امنا».^{۲۰}

«هنگامی که خانه کعبه و مسجد الحرام را ملجأ و مرجع و مأمن مردم قرار دادیم».

خداوند متعال در قرآن ویژگی‌های مسجد الحرام را نمونه و فرد شاخص ذکر کرده است، در این آیه شریفه نخستین ویژگی آن را ملجأ و مأوا و مرجع مردم بودن معرفی می‌کند. از آنجا که در روایات متعدد مساجد به عنوان خانه‌های خدا بر روی زمین معرفی شده‌اند.

«ان بیوتی فی الارض المساجد».^{۲۱}

«خانه‌های من در روی زمین مساجد هستند».

لذا هر مسجدی با قوت و ضعف می‌تواند ملجأ و مرجع منطقه‌ای یا شهری یا محلی قلمداد گردد.

با توجه به این‌که این آیات در مقام یادآوری بخشی از نعمت‌ها به پیامبر اعظم صلی‌الله‌علیه‌وآله یا مردم است^{۲۲} و با ضمیر متکلم مع الغیر آن را به خود نسبت داده (جعلنا) و از سوی دیگر لفظ مثابه هم بدون هیچ قید و به صورت مطلق و با تاء مبالغه ذکر شده است.

و از ناحیه دیگر مثابه لفظی است که معنای وسیعی به همراه دارد، به طوری که بعضی از

¹⁹ . ۱۶ دی ۱۳۷۵ .

²⁰ . بقره: ۱۲۵ .

²¹ . وسائل الشیعه: ج ۱ ، ص ۲۶۸ .

²² . «اذکر یا ایها الرسول او اذکر یا ایها الناس» .

مفسران تا دوازده معنی برای آن ذکر کرده‌اند^{۲۳} که توجه به همه این نکات و لفظ الناس «**منايه للناس**» سبب دقت و توجه بیشتر به مثابه بودن خانه خدا برای مردم می‌شود. خانه‌ای که ملجأ و مرجع و پناهگاه همه مردم قرار داده شد، مکان مقدسی که نفع مادی و معنوی به همراه دارد، خانه‌ای که محل بازگشت و توبه از گناهان فردی و اجتماعی و موجب تنبه و بیداری از هرگونه غفلت و لغزش و سبب سیراب شدن از آب حیات زندگی خواهد شد.

تردیدی نیست که جامعه بشری به هنگام بروز اختلافات و تعديات، نیاز به يك چنین ملجأ و مرجعی دارد که متعلق به گروه و طایفه و دولت خاص نباشد و از سوی دیگر مورد احترام همگانی باشد و چنین پناهگاهی در هیچ نقطه جهان برای ملت و قبیله‌ای با چنین اوصاف دیده نشده است، لذا نعمتی بزرگ برای مسلمین ذکر نمود.

مسجدالحرام مأمن مردم

دومین ویژگی که صاحب‌خانه برای خانه خود ذکر فرمود، «امنا» یعنی مأمن و محل امن بودن است. پس مسجدالحرام ملجأ و پناهگاهی است که امنیت را در حد اعلی به همراه خود دارد.

بر هیچ فرد عاقلی پوشیده نیست که بزرگترین نعمت برای هر انسان و جوامع انسانی وجود پناهگاه امن و مطمئن است که افراد آن جامعه با کمال صفا و صمیمیت به دور از هر نوع نفرت و تمایزات و تجاوزات در کنار هم به سر ببرند که تحقق چنین جامعه و مرکزی از آرزوهای دیرینه دانشمندان از زمان افلاطون تا عصر تمدن بوده و هست و سازمان‌ها و جوامع بین‌المللی با تمام وسعت و خرج سنگین درصدد تحقق چنین آرمانی هستند، اما تاکنون ره به جایی نبرده‌اند و از سوی دیگر ضرورت چنین منطقه و مکانی با توجه به دنیای پر هیجان و آشوب که شعله جنگ و نزاع و تفرقه سراسر عالم را فرا گرفته بر هیچ شخصی پوشیده نیست، اما خداوند متعال طبق حکمت متعالیه‌اش، منطقه‌ای را در يك نقطه زمین برای چنین اهداف مقدسی احداث نموده است که در هیچ جای دنیا چنین امنیتی حکم‌فرما نبوده و نیست، به طوری که شکار حیوانات، بل نشان دادن آن با گوشه چشم ممنوع باشد، امنیتی که باعث سکون قلب و آرامش خاطر گردد.^{۲۴} خصوصاً با عنایت به این که جهت مبالغه از مصدر استفاده^{۲۵} و وصف برای بیت قرار داده تا دلالت بر امنیت خالص و واقعی بکند. به‌علاوه توجه به اطلاق «امنا» در آیه ما را

۲۳ . المقام - المرجع - المجتمع - الملجأ - المتاب - محل الثواب - مجتمع الماء... - تفسیر فرقان: ج ۱۲ ، ص ۱۳۷ .

۲۴ . الامن، طمأنیه النفس و زوال الخوف. مفردات راغب.

۲۵ . وصف به للمبالغه، روح المعانی: ج ۱ ، ص ۳۷۸ .

به مطلب دیگری رهنمون می‌سازد که مراد، امن از دنیا و آخرت است چنان‌که امام صادق علیه‌السلام در توضیح امنیت فرمود:

«من ام هذا البيت و هو يعلم انه البيت الذي امره الله عزوجل به و عرفنا اهل البيت حق معرفتنا كان امنا في الدنيا و الاخره»^{۲۶}

«کسی که قصد خانه خدا بکند و از ما اهل‌بیت شناخت کافی داشته باشد، در دنیا و آخرت در امان خواهد بود».

خداوند متعال هم در اهمیت و ارزش امنیت این منطقه فرمود:

«اولم يروا انا جعلنا حرما امنا و يتخطف الناس من حولهم اقبالباطل يؤمنون و بنعمه الله يكفرون»^{۲۷}

«آیا کافران ندیدند که ما آن شهر را حرم امن و امان قرار دادیم. در صورتی که در اطرافش مردم را می‌ربایند. آیا باز به باطل می‌گروند و به نعمت حق کافر می‌شوند؟».

خداوند منان در يك سرزمین بحرانی که در همه جا کشتار و غارت بود منطقه‌ای را در امنیت قرار داد حال آن‌که در بیرون این منطقه، انسان‌ها ریوده می‌شدند و از آن‌جاکه این نعمت بزرگ نیاز به شکرگزاری عملی و اعتقادی داشت، فرمود آیا به جای شکر نعمت و ایمان آوردن به خدا، سراغ باطل می‌روید و به نعمت خدا کفران می‌ورزید آن‌هم در خانه خدا در کانون توحید به سراغ بت و صنم می‌روید؟

«بدلو نعمت الله كفرا... و جعلوا لله اندادا»^{۲۸}

لذا کعبه و مسجد الحرام که پناهگاه امن برای مسلمین قرار داده شده، یکی از نعمت‌های بزرگ الهی در قرآن معرفی شده است.

نعمتی که شرط اساسی و عامل اولیه‌ای برای شکل‌گیری و قوام هر جامعه است و مظلومان تاریخ از سراسر عالم می‌توانند در این نقطه جمع شوند و بدور از هر گونه وحشت، فریاد خود را به گوش جهانیان برسانند تا چاره‌اندیشی شود و وجود چنین پناهگاه و امانخانه‌ای تأثیر بسیار در جلوگیری از ظلم و تجاوز دارد، که جهان بدانند يك چنین جایی تعبیه شده که به داد مظلوم و بی‌پناه رسیدگی خواهد کرد و از سوی دیگر چنین مرکزی سبب فتح باب

^{۲۶} . صافی: ج ۱، ص ۳۶۰؛ نورالتقلین: ج ۱، ص ۳۶۹ .

^{۲۷} . عنکبوت: ۶۷ .

^{۲۸} . ابراهیم: ۲۸ - ۳۰ .

مذاکرات در رفع مخاصمات بین دول و ملل اسلامی خواهد شد. و هیچ فرد و گروهی حق ناامن کردن این پناهگاه و امانخانه عمومی را ندارد.

مسجد الحرام خانه مردم

ویژگی دیگر کعبه و مسجد الحرام و سایر مساجد این است که خانه مردم قرار داده شده و در تعدادی از آیات قرآن، خانه خدا و مسجد الحرام برای مردم «و للناس» معرفی شده است.

«و اذ جعلنا البیت مثابه للناس»^{۲۹}.

«ما خانه را ملجأ و مرجع برای مردم قرار دادیم».

«و ان اول البیت وضع للناس»^{۳۰}.

«نخستین خانه‌ای که در روی زمین بنا شد برای مردم قرار داده شد».

«جعل الله الكعبه البیت الحرام قیاما للناس»^{۳۱}.

«خداوند کعبه و بیت الله را مایه قوام جوامع بشری معرفی کرده است».

پس کعبه و مسجد الحرام و سایر مساجد در عین این که متعلق به خدا هستند، «المساجد لله...»^{۳۲} «بینی»^{۳۳} ملجأ و پناهگاه امن برای مردم نیز قرار داده شده است و اختصاص به شخص یا گروه و نژاد خاصی ندارد، هم بنای آن برای مردم است. هم ملجأ و مرجع و مأمن برای مردم و هم مایه قوام جوامع بشری معرفی شده است.

تذکر

جمع بین این که کعبه هم خانه خداست و هم خانه مردم، روشن است؛ چه این که کعبه و مساجد در عین این که خانه خدا هستند، برای مردم بنا شده و برای آنان مأمن و مرجع قرار داده شده است؛ یعنی آنچه به نام خدا و برای خداست باید در خدمت مردم و بندگان او قرار گیرد.

حضرت آیت الله جوادی آملی به نکته ظریف ادبی و معنوی در این باره اشاره کرده

است:

²⁹ . بقره: ۱۲۵ .

³⁰ . آل عمران: ۹۶ .

³¹ . مائده: ۹۷ .

³² . جن: ۱۸ .

³³ . بقره: ۱۲۵ .

«اما از جهت ادبی: خانه خدا بدون لام به خداوند نسبت داده شد، اما در جملات «وضع للناس - مثابه للناس - قیاما للناس» بالام به مردم اسناد داده شده است یعنی کعبه و مساجد بیت‌الله است و بیت‌الناس نیست، بل برای مردم قرار داده شده از این رو وضع است (ان اول بیت وضع) نه بنی، یعنی تشریفاً معبد قرار داده شد.

اما از جهت معنوی، بیت در اثر اضافه به «الله» شرافت پیدا کرد. اما مردم بر اثر اضافه کعبه به آنها شریف می‌شوند. پس شرف کعبه به سبب اضافه به خدا و شرف مردم بر اثر ارتباط با کعبه و مساجد است»^{۲۴}.

ویژگی‌های دهگانه

۱ - امنیت تکوینی

مسجدالحرام پناهگاه و امان‌خانه‌ای است که از امنیت تکوینی برخوردار است. چنان‌که خداوند متعال فرمود:

«**امنهم من خوف**»^{۲۵}.

«کسی بخواهد کعبه را تخریب کند به او امان داده نمی‌شود».

مثل جریان حمله ابرهه به کعبه که با آن همه لشکر و قدرت آمده بودند که خانه خدا را ویران سازند، اما خداوند با لشکری به ظاهر بسیار کوچک و ناچیز آنها را درهم کوبید و مردم مکه را از ناامنی رهایی بخشید.

۲ - امنیت تشریفی

این پناهگاه علاوه بر امنیت تکوینی از امنیت تشریفی هم برخوردار است.

«**و من دخله کان امانا**»^{۲۶}.

هر فرد مسلمان تا هنگامی که به این منطقه پناه آورد در امان خواهد بود، هیچ‌کس حق تعرض به او ندارد. حتی حیوانات هم در این منطقه در امان هستند. به‌طوری که نه فقط حیوانات بل نشان دادن آن با گوشه چشم جهت شکار ممنوع اعلان شده است.

³⁴ . میقات حج: شماره ۴ ، تابستان ۱۳۷۲ .

³⁵ . فریش: ۴ .

³⁶ . آل‌عمران: ۹۷ .

اگر انسان بدهکار هم به این منطقه پناه آورد در امان خواهد بود و طلبکار، حق طلب خود را از او ندارد. چنانکه سماعه از امام صادق علیه السلام روایت نمود که کسی خدمت آن حضرت رسید عرضه داشت از کسی طلبی داشتم مدتی او را نیافتم تا این که در مسجد الحرام او را دیدم آیا حق خود را طلب کنم، فرمود نه، او را آزاد بگذار تا این که از این امانخانه و پناهگاه بیرون رود.^{۳۷}

۳ - امنیت روحی و معنوی

مسجد الحرام علاوه بر تأمین امنیت ظاهری، امنیت معنوی و روحی افرادی که به آنجا پناهنده شده‌اند، نیز تضمین نموده است، چنانکه «معاویه بن عمار» از امام صادق علیه السلام روایت کرده که کسی داخل مسجد الحرام شود از عذاب در امان خواهد بود.^{۳۸}

۴ - امنیت از جهت جنگ و خونریزی

مسجد الحرام آنچنان پناهگاه امنی است که هرگونه جنگ و خونریزی در آن منطقه ممنوع اعلان شده است.

«لا تقاتلوهم عند المسجد الحرام».^{۳۹}

«حق جنگ و خونریزی در مسجد الحرام را ندارید».

بل تردد مسلحانه که نوعی موجب ناامنی می‌شود، در محدوده این پناهگاه و امانخانه ممنوع اعلام شده است، چنانکه امام خمینی قدس سره حمل سلاح در این منطقه را حرام دانسته است.^{۴۰}

همچنانکه حضرت امیر علیه السلام در حدیث اربعامه فرمود:

«لا تخرجوا بالسيوف الى الحرم».^{۴۱}

«در منطقه حرم با شمشیر و اسلحه ظاهر نشوید».

۵ - امنیت از جهت حضور مفسد و ظالم

³⁷ . نور الثقلین: ج ۱ ، ص ۳۶۹ .

³⁸ . نور الثقلین: ج ۱ ، ص ۳۶۹ .

³⁹ . بقره: ۱۹۱ .

⁴⁰ . تحریر الوسیله: ج ۱ ، ص ۴۲۹ .

⁴¹ . وسائل الشیعه: ج ۱۳ ، ص ۲۵۷ .

در محدوده این پناهگاه سکونت افرادی که عامل فساد و ظلم هستند و موجب خدشه‌دار نمودن امنیت این پناهگاه می‌شوند، ممنوع و با آنان با خشونت رفتار می‌گردد.

«و من یرد فیه بالحاد بظلم نذقه من عذاب الیم».^{۴۲}

«هرکس بخواهد در این سرزمین از حق منحرف و دست به ستم بزند، از عذاب دردناک به او می‌چشانیم».

حذف مفعول در این آیه شریفه دلالت بر حرمت هر نوع ظلم و فساد در این منطقه دارد.

۶ - امنیت از جهت تبعیض و نابرابری

مسجدالحرام اماخانه‌ای عمومی است که همه افراد در این منطقه در برابر آن یکسان و برابرند:

«و المسجد الحرام الذی جعلناه للناس سواء العاکف فیه و الیاد».^{۴۳}

تبعیض که موجب نوعی فقدان امنیت روانی در جامعه می‌شود در این منطقه ممنوع است همه افراد برابرند و هیچ کس حق امتیازطلبی و اظهار برتری بر دیگری ندارد.

با توجه به اطلاق کلمه «سواء» و حذف متعلق که دلالت بر عموم دارد، استنشهاد می‌شود که هیچ کس حق ندارد به هر عنوانی، کمترین مزاحمت روحی و روانی برای افراد تولید نماید.

۷ - امنیت از جهت ورود مشرکین

«یا ایها الذین آمنوا انما المشرکون نجس فلا یقربوا المسجد الحرام».^{۴۴}

«ای مؤمنین، مشرکین نجس هستند و حق نزدیک شدن به مسجد الحرام ندارند».

منطقه باید از جهت حضور و رفت و آمد مشرکان و کفار در امنیت باشد، لذا نه فقط حق

سکونت آنها در این منطقه ممنوع، بل حق عبور و مرور در این محدوده را هم ندارند.

۸ - امنیت لقطه

در این پناهگاه و اماخانه حتی لقطه هم در امان است و کسی حق مالک شدن بل دست زدن آنها

^{۴۲} . حج: ۲۵ .

^{۴۳} . توبه: ۲۸ .

^{۴۴} . حج: ۲۵ .

را ندارد. امام صادق علیه السلام فرمود:

«لا تمس ایدا حتی یحیی صاحبها».^{۴۵}

همه چیز حتی لقطه هم در این منطقه در امان می‌باشد و کسی حق تعرض بر آن را ندارد.

۹ - امنیت گیاهان و درختان

در این پناهگاه و امانخانه حتی گیاهان و درختان هم در امان هستند و کندن شکستن آنها حرام و ممنوع و برای متخلفان مجازات مالی منظور شده است.^{۴۶}

۱۰ - اختیاری بودن نماز

از آنجا که مسجد الحرام برای مردم بنا شده و ملجأ و مأمن مردم قرار داده شده است، لذا به منزله خانه و شهر افراد محسوب شده و می‌توانند نماز را تمام بخوانند.

آثار اجتماعی و تربیتی این پناهگاه امن

وجود چنین پناهگاه و امانخانه با این ویژگی‌ها قطعاً آثار و فواید فراوان اجتماعی، تربیتی، روانی به‌همراه خواهد داشت و لذا در قرآن کریم یکی از نعمت‌های برجسته الهی معرفی و مقررات شدیدی برای اجتناب از هرگونه نزاع و کشمکش و برخورد در این سرزمین مقدس وضع شده است؛ به‌طوری که نه فقط افراد از هر گروه و قبیله و در هرگونه شرایط در آنجا باید در امنیت به‌سر ببرند، بل حیوانات و پرندگان نیز در آنجا باید در امن و امان باشند.

در دنیایی که همیشه نزاع و کشمکش وجود داشته و خواهد داشت، وجود چنین مرکزی اثری عمیق و خاص برای حل مشکلات دنیوی و تربیتی مردم دارد، چونکه امنیت این مناطق سبب می‌شود که مردم با تمام اختلافاتی که دارند در پناه آن در کنار هم بنشینند و مشکلات و مخاصمات خود را حل کنند، زیرا بسیاری از طرفین نزاع مایلند رفع خصومت کرده و محلی که برای هر دو طرف مقدس و محترم در مرکز امن و امان شناخته شود، پیدا نمی‌کنند، ولی در اسلام این مکان پیش بینی شده است. لذا تمام مسلمانان می‌توانند با استفاده از تقدس و امنیت این

^{۴۵} . وسائل الشیعه: ج ۱۲ ، ص ۲۶۰ .

^{۴۶} . تحریر الوسیله: ج ۱ ، ص ۴۲۸ .

مناطق در کنار هم بنشینند و از طریق مذاکرات صریح و دوستانه در این مکان مقدس نزاع را برطرف کنند. لذا، ابراهیم خلیل الرحمن یکی از خواسته‌های خود را در کنار خانه خدا همین قرار داد و عرضه داشت.

«رب اجعل هذا بلداً آمناً»^{۴۷}

ابراهیم بعد از بنای کعبه، امنیت شهر مکه را از خداوند درخواست کرد و عرضه داشت: خداوند این سرزمین را امن و امان قرار ده و خداوند هم دعای ابراهیم را اجابت کرد و آن را يك مرکز امن قرار داد.

امانخانه‌ای که از هر جهت باید احترام آن نگه داشته شود و هر کس درصدد ویران کردن این خانه برآید در ردیف قتل پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله و امام معصوم علیه‌السلام قرار گرفته و کسی که عمداً به این امانخانه هتک حرمت نماید، محکوم به اعدام خواهد شد. آن‌قدر این خانه محترم است که از دورترین نقاط جهان نمی‌شود به هنگام تخلیه به طرف او استقبال و استتبار داشته باشد، امانخانه‌ای و پناهگاهی که مسلمین در آن می‌توانند همه کارهای اجتماعی، مادی و معنوی متعلق به جامعه خود را سامان بخشند.

«جعل الله الكعبة البيت الحرام قیاما للناس»^{۴۸}

خداوند کعبه را وسیله سامان بخشیدن به کار مردم قرار داده است که امام صادق علیه‌السلام در تفسیر این آیه فرمود:

«جعل الله قیاما لدينهم و معایشهم»^{۴۹}

خداوند خانه خود را وسیله سامان بخشیدن به امور دین و دنیای مردم قرار داده است. حضور حداقل يك بار در طول عمر در این امانخانه و تشکیل کنگره حج در هر سال يك نوعی آموزش تعلیم عمومی امنیت به مسلمین جهان است، تا برای همه ایام سال در طول زندگی الگوی عملی به شمار آید.

مساجد ملجأ مردم

نخستین عمل پیامبر اعظم بعد از هجرت از مکه به مدینه، ساخت مسجد بوده است. این اندیشه و سیره پیامبر دلیل بر آن است که در فرهنگ دینی و حکومت نبوی، مسجد جنبه محوری دارد

^{۴۷} . ابراهیم: ۳۵ ؛ بقره: ۱۲۶ .

^{۴۸} . مائده: ۹۷ .

^{۴۹} . بحارالانوار: ج ۹۶ ، ص ۶۵ .

و سایر مسائل باید در حول مسجد شکل بگیرد. با تأسیس مسجد پیامبر در مدینه استفاده از مساجد در قالب مأمّن و ملجأ و مرجع معمول شد.

با نگاهی گذرا به تاریخ صدر اسلام درمی‌یابیم که مسجدالنبی علاوه بر این‌که مرکز سازماندهی و برنامه‌ریزی و کانون فعالیت‌های عبادی، فرهنگی، آموزشی، اجتماعی - سیاسی و اقتصادی محسوب می‌شد، ملجأ و مأمّن مردم هم به شمار می‌رفت. از هنگامی که پیامبر اسلام مسجدالنبی را بنا نهاد، همواره آنان که مورد تعدی و ستم قرار می‌گرفتند به مسجد پناه می‌آوردند، داد مظلومان در مسجد ستانده می‌شد، خصومت‌ها در مسجد حل و فصل می‌شد و مردم غالباً در هنگام مصائب نظامی و بلاهای طبیعی به مسجد پناه می‌بردند. در خشکسالی، بلا، طاعون، برای دعا و طلب کمک از خدا به مساجد پناه می‌آوردند و زنان نازا در طلب معجزه به بعضی از مساجد رو می‌آوردند. مراسم تشییع و نماز میت و مراسم بزرگداشت‌ها در مساجد برگزار می‌کردند بدین سان مسجد را ملجأ و مأوی و مأمّن خود می‌دانستند.

کارکرد خدماتی و امدادی مساجد و رسیدگی مادی و معنوی به افراد بی بضاعت و فقرا به شکل فعال از دیگر مصادیق ملجأ بودن مساجد است.

مسجد از صدر اسلام تاکنون محل رفع مشکلات فردی و اجتماعی مردم بوده و از زمان‌های گذشته افراد بی‌پناه و کسانی که به نوعی مشکلات شخصی و اجتماعی داشتند، به این مکان مقدس مراجعه می‌کردند. در سیره حضرت رسول اعظم صلی‌الله‌علیه‌وآله می‌خوانیم که مؤمنان برای رفع نیازشان در مسجدالنبی صلی‌الله‌علیه‌وآله به حضرت روی می‌آوردند.

گروهی از مستمندان مسلمان در مسجد زندگی می‌کردند و از کمک‌های مالی پیامبر و دیگر مسلمانان بهره‌مند می‌شدند. این گروه قریب به چهل تن را تشکیل می‌دادند و به دستور آن حضرت در بخشی از مسجد که مسقف بود، سکنا گزیده بودند.

در طبقات ابن‌سعد آمده که شبها رسول خدا «اصحاب صفه» را فرا می‌خواند و هرچند تن از ایشان را برای صرف شام به منزل یکی از انصار می‌فرستاد و گروهی را نیز به منزل خود می‌برد و از آنان پذیرایی می‌نمود.⁵⁰

لذا مساجد جایگاه و پناهگاه مناسبی برای تعاون اجتماعی مسلمانان و مشارکت آنان در راستای رفع نارسایی‌های اجتماعی محسوب می‌شد.

امام رضا علیه‌السلام در بیانی نورانی از جمله فواید سازنده نماز جماعت را در مسجد، همکاری

⁵⁰ . الطبقات الکبری: ج ۱ ، ص ۲۲۵ (به نقل از آیین مسجد: ج ۲ ، ص ۱۰۴).

و تعاون مسلمانان برشمرده است.^{۵۱} مساجد عموماً محلی جهت جمع‌آوری کمک برای نیازمندان، پرداخت وام، اعطای خدمات درمانی، اقدام برای تسهیل در امر ازدواج، برنامه‌ریزی برای عیادت و سرکشی از بیماران بوده است.

از طرف دیگر مسجد پناهگاه و جایگاه غریبان و بی‌پناهان و دورافتادگان از وطن است، هرکس در دیار غربت، مسجد برایش محلی آشناست و خود را در آنجا سربار فردی نمی‌داند، در حقیقت مسجد پناهگاهی برای مستمندان و غریبان بود. در همان صدر اسلام، مسلمانانی که به مدینه می‌آمدند، جا و مکانی برای مستمندان و غریبان اختصاص می‌دادند که «صفه» نامیدند، بعداً این فرهنگ در میان مسلمانان در همه سرزمین‌ها گسترش یافت که غریبان حق دارند که در مساجد سکنا گزینند و مسافران به محض ورود به شهری، به سوی مساجد جامع آن شهر می‌رفتند و بی‌محابا وارد آن می‌شدند و در آنجا مانند منزل خود آسوده بودند.

«جرجی زیدان» نویسنده مسیحی عرب می‌گوید:

«مساجد مسلمانان، مرکز اجتماع و پناهگاه غریبان و بیماران است».^{۵۲}

از طرف دیگر مسجد پناهگاه و ملجأ برای رفع اضطراب و نگرانی افراد است. عمده بیماری و نگرانی‌های جامعه را بیماری‌های روانی و عوارض ناشی از آن تشکیل می‌دهد. سلامت روح و روان از اهمیت بیشتری در قیاس با جسم برخوردار است و مسجد محلی برای رفع این‌گونه نگرانی‌ها و مداوای امراض روحی و روانی به‌شمار می‌رود. این آرامش روحی متأثر از محیط معنوی مسجد است.

امام صادق علیه‌السلام به مسلمانان سفارش کرده است که به هنگام رویارویی با مشکلات و اندوه‌های دنیوی به نماز و مسجد پناه ببرند.^{۵۳}

«شیخ الرئیس ابوعلی سینا» می‌گوید:

«هر زمان برایم مشکل علمی پیش می‌آمد و از حل آن عاجز می‌شدم

به مسجد شهر پناه می‌بردم و مشکلم را حل می‌کردم».^{۵۴}

بلائیای طبیعی یا حوادث غیرمترقب از جمله پدیده‌هایی است که هر چند گاهی بروز

51 . وسائل الشیعه: ج ۵ ، ص ۳۷۲ .

52 . هزار و یک نکته درباره نماز: ص ۹۷ .

53 . وسائل الشیعه .

54 . هزار و یک نکته درباره نماز .

و ظهور پیدا می‌کند. بروز چنین حوادثی رعب و وحشتی در اجتماع پدید می‌آورد. وضعیتی فقط ایمان به خدا و یادآوری نام خدا قلب‌های مضطرب و پریشان را آرامش و اطمینان می‌بخشد و انسان‌ها را به آینده امیدوار می‌سازد. مسجد که همواره نام و یاد خدا در آن ساری و جاری است، برای مسلمانان در هنگام وقوع این‌گونه حوادث داروی آرام‌بخشی خواهد بود، و از سوی ائمه معصومین علیهم‌السلام پناه بردن به مسجد در این مواقع سفارش شده است. امام صادق علیه‌السلام فرمود:

«ان الزلزال و الرياح الهائله من علامات الساعة فاذا ارايتم شيئا من ذلك فتذكروا قيام الغيامه و افزعوا الي مساجدكم»⁵⁵.

زمین لرزه‌ها و گرفتن ماه و خورشید و بادهای سخت از نشانه‌های قیامت است، هنگامی که چیزی از آنها را مشاهده کردید به یاد قیامت بیفتید و به مسجدهای خود پناه ببرید. امام صادق علیه‌السلام در بیان نورانی دیگر فرمود:

«در خانه خود محلی به عنوان مسجد قرار دهید و هرگاه از چیزی ترس و خطری احساس کردید دو رکعت نماز بخوانید... و به آن پناه ببرید».

مردم غالباً در هنگام مصایب و بلاهای طبیعی به مسجد پناه می‌برند، در گذشته هم معمولاً خطرهای قریب‌الوقوع، ابتدا در مسجد اصلی شهر اعلام می‌شد.

امام باقر علیه‌السلام نیز مسجد را در قالب پناهگاهی برای هنگام بروز حوادث و وقایع هولناک طبیعی ذکر کرد و فرمود: هنگامی که خسوف و کسوف رخ می‌دهد به سوی مساجد خویش بشتابید⁵⁶ و سرانجام پیامبر اعظم در بیانی به ملجأ و مأمن بودن مساجد اشاره و فرمود:

«اذا انزلت العاهات و الافات عوفى اهل مسجد».

«به هنگام نزول بلاها و آفات اهل مسجد در امانند».

پس مساجد در کارکردهای گوناگون عبادی، آموزشی، اجتماعی، اقتصادی، خدماتی، امدادی، روانی، درمانی و غیره ملجأ و مأمن و مرجع مردم بوده و خواهد بود.

مساجد و انقلاب اسلامی

⁵⁵ . امالی صدوق: ص ۴۶۵ .

⁵⁶ . مستدرک الوسائل: ج ۲ ، ص ۲۵۶ .

مساجد در ایران اسلامی در همه مراحل انقلاب همواره ملجأ و مأمن و مرجع مردم و مسئولان بوده است.

خدمات شایان توجه مساجد چه در آستانه انقلاب که به عنوان پایگاه‌های عظیم انقلاب در ساماندهی راه‌پیمایی و تظاهرات و سازماندهی نیروهای انقلاب و روشن‌گری ائمه جماعات و اطلاع‌رسانی به موقع بر کسی پوشیده نیست که نمونه بارز آن تحصن علما و روحانیت مبارز از جمله شهید مطهری و دیگران در مسجد دانشگاه بوده است.

بعد از پیروزی انقلاب هم با توجه به فروپاشی نظام شاهنشاهی، تقریباً همه کار در مساجد انجام می‌گرفت و کمیته‌های انقلاب از دل مساجد جوشید و خدمات شایانی را به انقلاب نمود.

در زمان هشتت سال دفاع مقدس، هم در قسمت اعزام نیرو، و هم پشتیبانی، و هم برگزاری مجالس دعا و بزرگداشت شهدا خدمات چشم‌گیری عرضه شده است. در زمان سازندگی و امدادرسانی به مردم آسیب دیده، نظیر زلزله و سیل و بازسازی مناطق جنگی و برگزاری انتخابات هم مساجد نقش اصلی داشته‌اند و در يك کلمه مساجد پایگاه اصلی انقلاب و مرجع و ملجأ مردم و مسئولان بوده است.

سؤال اساسی این است که آیا انقلاب و انقلابیون و مسئولان که از مساجد برخاسته و از صندوق مساجد رأی گرفته‌اند، چه میزان به مساجد خدمت کرده‌اند؟

آیا پس از ربع قرن پیروزی انقلاب اسلامی و توسعه و پیشرفت در محورهای گوناگون کشور چنین احساس نمی‌شود که پایگاه اصلی انقلاب، یعنی مساجد، مورد غفلت و فراموشی قرار گرفته است؟ نظام اسلامی و قوای سه‌گانه و کارگزاران نظام چه میزان حق مساجد را ادا کرده‌اند؟ با آن‌که مساجد برخلاف کلیسا همزاد با حکومت است و خدمات فراوانی به حکومت اسلامی نموده است، باید اعتراف کرد که علی‌رغم پیشرفت‌های مهم در بخش‌های دیگر نظام، در بخش فرهنگ بی‌مهری شده است.

برای تأمین آب و برق ۹۰ درصد روستاها برنامه‌ریزی شده، اما برای ۹۰ درصد روستاهای فاقد امام جماعت فکری نشده است.

برای بهداشت روستاها با احداث خانه بهداشت چاره‌اندیشی گردیده اما برای بهداشت روح و روان کاری انجام نگرفته است.

برای نظارت بر هتل‌ها و اماکن عمومی برنامه‌ریزی شده اما برای هشتاد هزار مسجد و حسینیه هیچ‌گونه تدبیری به عمل نیامده است.

برای ساخت و ساز بیمارستان‌ها، سینماها، دانشگاه‌ها، پارک‌ها و دیگر مراکز عمومی سیاست‌گذاری و درصد سرانه پیش‌بینی گردیده اما برای ساخت و ساز مساجد و اماکن مذهبی به ویژه در شهرک‌های تازه تأسیس تدبیری اتخاذ نگردیده است.

برای تأمین تخصص‌های مورد نیاز جامعه که مربوط به جنبه‌های مادی انسان است، چندین نوع دانشگاه و دانشکده تأسیس و صدها رشته در زمینه آب و خاک و هوا و راه و معدن و ماهی و دام و دانه، ده‌ها مرکز تربیت مدرس و تکنسین و حقوق‌دان، ماما و پرستار، نقاش و گرافیک و نظایر آن احداث شده اما برای تربیت امام جماعت و مبلغ دینی و خدام و هیئت امنای مساجد برنامه‌ریزی نشده است.

دولت برای نظارت بر چند هزار هتل و اماکن عمومی برنامه‌ریزی و بودجه گذاشته اما هشتاد هزار مسجد و حسینیه را به حال خود رها نموده است.

راستی رسالت نظام مقدس جمهوری اسلامی با توجه به مکتبی بودن نظام در قبال مساجد و مسجدیون و تعمیق باورهای دینی و تربیت ائمه جماعات و پشتیبانی از مساجد و نظارت بر آنها چیست؟

از جمله نقاط قوت ایران اسلامی، برخورداری از ۵۷،۰۰۰ مسجد است که اگر متر از آنها به طور متوسط پانصد متر مربع باشد، قریب به سی میلیون متر مربع فضای مناسب در کشور می‌شود که متأسفانه به علت نبود برنامه‌ریزی جامع و فقدان توجه مناسب، بهره بسیار کمی از این اماکن برده می‌شود تعدادی از مساجد تعطیل یا نیمه فعال است و از ظرفیت موجود مساجد استفاده بهینه نمی‌شود.

آیا واقعا جای تأسف نیست که ترکیه لائیک که نصف وسعت ایران و کمتر از جمعیت ایران است، در مسجد سازی حرف آخر را بزند و ۹۰،۰۰۰ مسجد داشته باشد، اما مساجد جمهوری اسلامی نظام جمهوری اسلامی، هم از جهت کمی و هم کیفی پایین‌تر از آن کشور باشد؟ حال آن‌که ایران اسلامی به عنوان ام القرای جهان اسلام علاوه بر ساماندهی مساجد در داخل باید از وجود امکان بالقوه ساماندهی مساجد به عنوان ساختار جهانی امت اسلامی استفاده کند و با بهره‌برداری از امکانات مادی و معنوی مساجد جهان اسلام برای ایجاد وحدت بیشتر مسلمین بسیج نماید.

نمازگزاران و خدمت‌گزاران مساجد از دولت و مجلس اصول‌گرا انتظار دارند که ضمن جبران کاستی‌های گذشته دین خود را به مسجد و مسجدیون ادا نمایند.

فهرست منابع

- ۱ - قرآن کریم.
- ۲ - فیض کاشانی، محسن، *تفسیر صافی*، مؤسسه الاعلمی - بیروت.
- ۳ - جویری، عروسی، *تفسیر نورالثقلین*، مؤسسه اسماعیلیان، قم.
- ۴ - مکارم شیرازی، *تفسیر نمونه*، دارالکتب الاسلامیه، تهران.
- ۵ - آلوسی بغدادی، *تفسیر روح المعانی*، داراحیا التراث العربی، بیروت.
- ۶ - صادقی، محمد، *تفسیر فرقان*، انتشارات فرهنگ اسلامی، تهران ۱۴۱۰ هـ.ق.
- ۷ - مجلسی، محمدباقر، *بحارالانوار*، داراحیا التراث العربی، بیروت ۱۴۰۳ .
- ۸ - حرعاملی، *وسائل الشیعه*، مؤسسه آل‌البیت لاحیاء التراث، قم ۱۴۰۹ هـ.ق.
- ۹ - نوری، میرزا حسین، *مستدرک الوسائل*، مؤسسه آل‌البیت لاحیاء التراث، ۱۴۰۸ هـ.ق.
- ۱۰ - خمینی قدس سره، *روح‌الله، تحریر الوسیله*.
- ۱۱ - راغب اصفهانی، *المفردات*، دارالمعرفه، بیروت.
- ۱۲ - موظف رستمی، محمدعلی، *آئین مسجد*، انتشارات گویا، تهران، ۱۳۸۲ .
- ۱۳ - دیلمی، حسین، *هزار و یک نکته درباره نماز*، نمایندگی ولی فقیه در بسیج ادارات، تهران، ۱۳۷۶ .
- ۱۴ - *میقات حج*، معاونت بعثه مقام معظم رهبری در حج و زیارت.